

Anadolu Kültürünün Teşekkülünde Hadislerin/Sünnetin Rolü
The Role of Hadiths/Sunnah in the Formation of Anatolian Culture

Bilal Ferhat AHLATCIOĞLU

Doktora Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Ana
Bilim Dalı,
PhD Student, Kastamonu University Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences,
Department of Hadith
Kastamonu, Türkiye
e-posta: bilal ferhat@hotmail.com
Orcid: 0009-0005-3354-9539
Doi: 10.34085 buifd.1435220

Şemsettin KIRIŞ

Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Ana Bilim
Dalı,
Assoc. Prof. Dr. Kastamonu University Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences,
Department of Hadith
Kastamonu, Türkiye
e-posta: skiris@kastamonu.edu.tr
Orcid: 0000-0002-1226-9811
Doi: 10.34085 buifd.1435220

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 13 Şubat / February 2024
Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Mart / March 2024
Yayın Tarihi / Date Published: 25 Haziran / June 2024

Atıf / Citation: Ahlatcıoğlu, Bilal Ferhat- Kırış, Şemsettin.“Anadolu Kültürünün Teşekkülünde Hadislerin/Sünnetin Rolü”. Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: Sosyal Bilimler Dergisi, 23, (Haziran 2024): 55-71. <https://doi.org/10.34085 buifd.1435220>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd>

Öz

Günümüzde dünyanın birbirlerine çok uzak diyarlarında lakin birbirlerine çok yakın tavırlar sergileyen İslam coğrafyasını, tek bir potada eritip yekvücut yapan ortak bir kimlik altında birleştiren yegâne kuvvet, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashabı ile yolculuğa başlayıp çağlardan çağlara uygulanarak intikal eden bilgi akışındaki devamlılık ve canlılıktır. Bu bağlamda hayatımızın her zaman ve zeminini çepeçevre saran nebevi tavsiyeler, hangi ırktan olursa olsun ya da hangi lisanı konuşursa konuşsun her dönemde bütün Müslümanların aynı kurallar çerçevesinde hareket etmelerini sağlamıştır. Bu sayede kültür ve medeniyet birliğinin sınırları, hadis/sünnet geleneği sayesinde belirlenmiş olmaktadır. Nitekim Peygamberimizin zamanından itibaren İslam âlemi için asla vazgeçilmez bir kaynak ve dayanak olarak sünnet, gerek Müslümanların ibadet hayatında ve gerekse sosyal-kültürel-geleneksel dokunun şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Müslüman bir ferdin tarih, insan ve tabiat tasavvurunda sünnetin oluşturduğu davranış ve fikirler, günlük doğal hayatın hemen hemen her zemininde kendini göstermiştir. Bu sebeple Müslümanların düşüncelerinin ve günlük fiillerinin menşesinde sünnet kültürünün büyük bir etkisinin olduğu görülmektedir. Zira kadim tarihimizde Müslüman şahsiyeti, ahlakı, sanatı, düşünce ve değerleri genel olarak hep sünnet mirasıyla şekillenmiştir. Buradan hareketle sünnetin azımsanmayacak bir kısmının, Anadolu kültürünü yansıttığını söylemek mümkündür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki sünneti/hadisleri kültürümüzün bir manzumesi olarak idrak etmek yerine onu, Anadolu kültürünü tesis eden ve şekillendiren mecmualar veya manzumeler bütünü olarak görmek daha doğru olacaktır. Bu yüzden Müslümanların ferdi ve ictimai örf ve adetleri, gelenek ve görenekleri, kültür ve hayat felsefeleri sünnetin/hadislerin yapıcı ve dönüştürücü tesirinden asla bağımsız kalmamıştır. İşte biz de bu çalışmamızda, Anadolu kültürünün ve irfan geleneğinin teşekkülünde sünnetin/hadislerin dönüştürücü etkisine ve önemine değinmiş olacağız. Sonrasında kadim kültürümüzde ve irfan medeniyetimizde yine örf ve âdetlerimizde mevcut olan söz, fiil ve bazı uygulamaların, sünnet/hadis ikliminden nasıl bir soluk taşıdıklarına şahit olacağız.

Anahtar Kelimeler: Sünnet-Hadis, Anadolu Kültürü, İrfan, Gelenek, Kültür ve Medeniyet

Abstract

Today, the only force that unites the Islamic geography, which exhibits very close attitudes to each other in very distant lands of the world, is the continuity and vitality in the flow of knowledge that started its journey with the companions of the Prophet and has been applied and passed on from age to age. In this context, the Prophetic recommendations that encompass every time and place of our lives have ensured that all Muslims, no matter what race they are or what language they speak, have acted within the framework of the same rules in every period. In this way, the boundaries of cultural and civilizational unity are determined by the tradition of hadith/sunnah. As a matter of fact, since the time of the Prophet (saas), the Sunnah, as an indispensable source and basis for the Islamic World, has played a major role in both the worship life of Muslims and the shaping of the social-cultural-traditional fabric. The behaviors and ideas formed by the Sunnah in a Muslim individual's conception of history, humanity and nature have manifested themselves in almost every ground of daily natural life. For this reason, it is seen that the Sunnah culture has a great influence on the origin of the thoughts and daily actions of Muslims. In our ancient history, the Muslim personality, morality, art, thought and values have always been shaped by the legacy of the Sunnah. From this point of view, it is possible to say that a considerable part of the Sunnah reflects Anatolian culture. However, it should be noted that it would be more accurate to see the sunnah/hadiths as a collection of collections or verses that establish and shape Anatolian culture, rather than perceiving it as a verse of our culture. Therefore, the individual and collective customs, traditions, traditions and customs, culture and philosophy of life of Muslims have never been independent from the constructive and transformative influence of the sunnah/hadiths. In this study, we will touch upon the transformative effect and importance of the sunnah/hadiths in the formation of Anatolian culture and

wisdom tradition. Afterwards, we will witness how the words, deeds and some practices in our ancient culture and wisdom civilization, which are also present in our customs, an'ane and traditions, carry a breath of sunnah / hadith climate.

Key Words: Sunnah-Hadith, Anatolian Culture, Lore, Tradition, Culture and Civilization

Giriş

İslam'ın ilim ve irfana dayalı, kadim kültür ve medeniyetine mührünü vuran iki mühim amil, hiç şüphesiz Kur'an ve sünnettir. Özelde fert genelde ise toplum, bu iki kanaldan zuhur eden "nur" ile karanlık girdaplardan aydınlığa çıkar. Bu yüzden İslam medeniyetini imar eden harcin yapısında bu nurun tecellilerini görmek mümkündür. Peygamber efendimizin (s.a.v.) bizzat kendi örneğiyle tebliğ ettiği İslam, vahiyle gelen ilâhî mesajların nazarî/teorik beyanlarından ya da birkaç iman etmişe sunulmuş nasihatlerden ibaret değildir. Esasen İslam, batnî temizlikten zahiri temizliğe, devlet idaresinden toplumun en küçük çekirdeğini teşkil eden aile nizamına yine ibadetlerden muamelata kadar hayatın tüm detaylarına nüfuz etmektedir. Yine mimariden estetiğe, sanattan, kültür ve medeniyete kadar ictimai hayata dair her ne varsa kutlu peygamberin ve ashabının hayat tecrübelerinden geçmiştir. Böylece pratiğe dönüşmüş mühim esaslardan müteşekkildir. Bu esaslarla pratiklerin birbiriyle olan eşsiz uyumu; ilim, irfan, sanat ve edebiyat gibi kültür unsurlarının Allah'ın boyası ile boyanmasını sağlamıştır. Zira İslam medeniyetinin sosyo-kültürel alandaki kendine özgü tarz ve üslubuna mührünü vuran kolektif şuurun özü bu boyadan gelmektedir. Nitekim ayeti kerime de bu hususa şöyle işaret edilmiştir; *"Biz, Allah'ın boyasıyla boyandık. Boyası, Allah'ın boyasından daha güzel olan kim vardır!?"*¹

A. İslam Kültür ve Medeniyetinin İnşasında Hadislerin/Sünnetin Önemi

Tarih boyunca bütün Müslümanların içinde yaşadığı ortak tavır, müşterek bir hayat felsefesi ve toplumsal düzen, Hz. Peygamberin risaleti ve tavsiyeleri ile başlayıp günümüze kadar uzanan bir sürecin yansımalarıdır. Bir başka deyişle nebevi sünnetin mahsulüdür. Nitekim sünnet, bir yönden ferdi-ictimai farklılıkları dikkate alacak kadar şümüllü, diğer bir yönden bütün farklılık ve ayrılıkları bir potada eritecek kadar birleştirici, yapıcı ve uzlaştırıcıdır. Bundan dolayı Müslümanlar arasında tarih boyunca *"Çokluk içinde birlik"* gibi bir sistem hep devam ettirilmiştir. Esasta birlik ama teferruatta çokluk, Müslümanların sosyal çevreleri ile olan ilişkilerinde belirleyici bir prensip olmuştur. Nitekim bunun en önemli nişanelerinden biri, ictihad anlayışında tebarüz etmektedir. İctihad, birlik içinde çokluk veyahut çokluk içinde birliğin tecessüm ettiği en esaslı ilkedir. Bundan dolayı Müslümanlar arasında zuhur eden ihtilaflar, aslında istenilmeyen başka bir deyişle menfi bir durum olarak değerlendirilmemelidir. Bilakis bu ihtilafları, bir toplum içinde yaşamanın vazgeçilemeyecek bir ön şartı ya da toplumsal hayatın doğal bir sonucu olarak kabul etmek daha doğru olacaktır.²

Meşhur Tatar Alimi Şihabuddin Mercani'ye göre rahmet peygamberinin (s.a.v.) en büyük mucizesi, onun getirdiği mesaja uygun olarak ortaya koyduğu hayat tarzı başka bir deyişle

¹ Bakara Süresi, 2/138

² Güngör, Tahsin, *İslam Kültür Birliği ve Sünnet*, İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu, (Ankara 2003), 44-45.

sünneti seniyyesidir. Nitekim o bu mucizesiyle ve bir hayat tarzı olan bu ulvi sünnet kültürüyle yeryüzünün en bereketsiz topraklarında en asil ve medeni toplumu inşa etmiştir.³ Daha başka bir ifadeyle adeta reziletler medeniyetinden bir faziletler medeniyeti inşa etmiştir. Yine bir başka İslam âlimi olarak Karafî, İslam ve kültür medeniyetinin ve bu medeniyetin mümessillerinin oluşmasında Hz. peygamberin ve o kutlu, eşsiz sünnetinin etkin rolünü ifade sadedinde şöyle söyler; *“Hz. Peygamber’in hiçbir mucizesi olmasaydı sadece yetiştirdiği o seçkin ashabı, nübüvvetinin ve sünnetinin önemine ve değerine ispat için kâfidir.”*⁴

Esasen sünnetin, esası itibariyle vahye; görünüşü itibariyle Hz. Peygamberin hâl ve hareketlerine, yaygınlaşarak toplumsal düzene ve kurumsallaşarak bir İslam kültürüne asıl teşkil etmesi itibariyle de icmaya tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda sünnet, bir yönüyle Hz. Peygamberin davranış düzenini ifade ederken diğer taraftan onun Müslümanlar için rol-model teşkil eden, gelenekleşmeye ve bir kültür haline gelmeye müsait her türlü fiili olarak telakki edilebilir. Bundan dolayı bir hâl ve hareketin sünnet olması demek yalnızca Hz. Peygamberin, o fiili düzenli bir biçimde yapması anlamına gelmemektedir. Bilakis O’nun bir defa bile yaptığı davranış, etrafındaki insanlar için, nerede ve nasıl davranacaklarına esas teşkil eden bir sistem haline gelebilmektedir. Yani toplumsal alanda müşterek bir tutum ve tavra zemin oluşturabilmektedir. Buradan hareketle ilk zamanlarda olduğu gibi daha sonra da Müslüman olmanın, Hz. Peygambere tabi olmak yani tam anlamıyla ona ittiba etmek anlamına geldiğini söylemek mümkündür.⁵Bu açıdan bakıldığında sünnet/hadisler, sadece tarihi bir vesikadan müteşekkil veri mecmuası değil aynı zamanda Müslümanların en ince detayına kadar bütün hayatını çepeçevre saran bir değer yargısı ya da Müslüman zihniyetinin bir aynasıdır. Nitekim gerek tarihte gerekse günümüzde farklı şartlarda ve farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanlar arasındaki irfan, kültür ve medeniyet birliğini, müşterek zihni tutum ve tavrı inşa eden yegâne amil, Hz. Peygamber’in sünneti/hadisleridir.⁶

Batının meşhur müsteşriklerinden Johann W. Fueck’e, bütün zaman ve mekâna bağlı olarak meydana gelen değişikliklere rağmen, İslam’ın geniş dünyasında özgün ve ortak bir kültürün nasıl meydana geldiği sorulmuş, O ise şöyle cevap vermiştir;

“Yüzyıllar boyunca inananların hayatı üzerinde değişmez etkisiyle İslam kültürünün yekpareliğini inşa eden en önemli etken, Hz. Peygamber’in örneği, O’nun sünnetidir. Sünnet ve Hadis, İslam’ın çehresini kendi mührüyle damgaladı ve bugün İslam’a, bütün İslam dünyasında gördüğümüz bu özellikleri kazandırdı.”

Burada ifade edildiği üzere İslamiyet’in kısa bir zaman içerisinde tüm dünyaya yayılmasında, yerleştiği çevrelerde süreklilik arz etmesinde ve farklı kültür ve coğrafyalarda yaşayan müntesipleri arasında ortak bir kültür ve medeniyetin teşekkülünde sünnetin/hadis rolü yadsınamaz. Nitekim oryantalist Alfred Guillaume de İslam’ın bütün dünyaya yayılışında, tek

³ Görmez, Mehmet, *Hz. Peygamber’i Örnek Almak ve Sünnetine Tabi Olmanın Anlamı Üzerine*, TDV Yayınları, Üçüncü Bine Giren İslam Sempozyumu, (Ankara 28-29 Nisan 2000), 1.

⁴ Ebu’l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Misri el-Karafi, *el-Furuk*, (B.y.: Alemlü’l-Kutub, ts.), 4: 170.

⁵ Güngör, Tahsin; *“a.g.m.”*, 44-45.

⁶ Dayhan, Ahmet Tahir, *Sosyal ve Kültürel Hayatta Hadis*, Hadis, Anadolu Üniversitesi Yayını, no. 2058, Açıköğretim Fakültesi Yayını no. 1092, (Eskişehir 2010), 123-124, 128.

bir ümmet meydana gelmesinde ve bu ümmetin fertleri arasında ortak bir hayat tarzı ve kolektif bir kültür anlayışı oluşmasında, sünnetin büyük bir etkisi olduğunu belirtmektedir. Yine Margoliouth ise, İslam'ın köklü bir kültür ve gelenek oluşturmasının sünnete/hadislerle borçlu olduğunu belirtmiştir. Arnold da İslam kültürünün nasıl yayıldığını ve etkin politik bir güce nasıl ulaştığını anlayabilmek için mutlaka sünnet/hadis kültürüne sahip olmak gerektiğini ifade etmektedir.⁷

Wensick ise bir avuç taşralıya gelen İslam'ın kısa bir müddet içerisinde tüm zamanlara etki eden ve böylece medeni dünyanın yarısına hükmeden evrensel bir dine ve siyasal bir organizasyona dönüşmesinde sırrın, sünnet/hadis tahlillerinde yattığını belirtmektedir. Nitekim ona göre hadis, Hz. Peygamberin söz ve davranışlarının alelade yazılması ve kaydedilmesinden ibaret bir durum değildir. Hadis külliyyatı tamamıyla bir kompozisyon arz etmektedir. Yine hadis sadece tarihî bir veri değildir. Aynı zamanda Müslümanların kulluk vecibeleri (ibadet), medeni hukuk (muamelat), ceza hukuku ve yargı sistemi (hudud ve ahkâm) ve aile hayatı ile alakalı düzenlemeler (nikâh ve talak) hep sünnete/hadislerle dayanmaktadır.⁸ Neticede sünnetin, bir inanç tarzını, bir yaşayış tavrını ya da güzel inanma ve güzel yaşama tarzını ifade ettiği belirtebilir.⁹

B. Kültür Kavramı, Kültürün Hadis/Sünnet ile İlişkisi

Çalışmamızın ana omurgasını oluşturan kültür ve hadis/sünnet temel kavramları, birbirleriyle sürekli bir ilişki ve etkileşim halindeki iki mefhumdur. Kültür, hadis/sünnet ile ilişkisi ve etkileşimi özelinde üzerinde dikkatle durmayı gerektiren bir terimdir. Nitekim kültür terimine dair farklı ilmi disiplinler, bazen birbirine benzeyen bazen de birbirinden ayrılan farklı tanımlar yapmışlardır. Kökü, toprak kavramı, ekimi ve dikimi, kısacası toprağın işlenmesi anlamındaki "*cultivation*" kelimesine dayanan kültür, sonraki zamanlarda sanatsal ve zihinsel bir içerik kazanmıştır. Bir bakıma zihnin de toprak gibi işlenerek bilgi ve tecrübe kazanması kastedilmiştir. Nitekim Türkçe'de kültür; "*yüksek seviyeli bir bilgi*", "*insan vücudunun ve ruhunun terbiyesi*", "*sanat ve fikir eserlerinin geliştirilmesi*" anlamlarını ifade etmek üzere kullanılmaktadır.¹⁰

Kültür; öğrenilen, dilde saklanıp muhafaza edilen, eğitimle yeni nesillere aktarılan ve aşılana bir muhtevayı ifade eder. Kültür, din de dâhil insanoğlunun yapıp ettiği her şeyi kapsayan karmaşık bir yapıya sahiptir. Bilimsel anlamda kültür, toplumun bir üyesi olarak insanın yaşayarak, yaparak öğrendiği ve başkalarına öğrettiği maddi ve manevi her şeydir diyebiliriz. Zihinlerde saklanıp muhafaza edilmesi, yeni kuşaklara aktarılması ve ümmet fiili olması yönüyle kültür, sünnet ile sürekli bir iletişim ve etkileşim halindedir.¹¹

⁷ Fueck, *Hadisçiliğin İslami Geleneğin Oluşumundaki Rolü*, 145-146; Mehmet Görmez, *Hz. Peygamberi Örnek Almak ve Sünnete Tabi Olmanın Anlamı Üzerine*, Kutlu Doğum Sempozyumu-2000: Üçüncü 1000'e Girenken İslam, 2005, 96.

⁸ Mehmet Görmez, "*a.g.m.*", 94-95.

⁹ Coşkun, Selçuk, *Kavramsal ve Olgusal Açından Sünnet ve Gelenek İlişkisi*, Maüifav Yay, İstanbul. 2021, 112.

¹⁰ Özaşar, Mehmet Emin, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Otto Yayınları, 2015, 37-38; Gömeç, Sadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları 2006, 7; Ayrıca bk. Yılmaz Hayati, *Toplumsal Dönüşümde Sünnet*, Rağbet Yayınları 2004, .8-9.

¹¹ Tuğlu, Nuri, *Türk Kültüründe Hadis*, Rağbet yayınları, (İstanbul, 2017), 21.

Sosyolojik anlamda kültür kavramı, bir toplumun üyeleri ya da bir toplum içindeki grupların yaşam biçimlerini, giyim tarzlarını, törelerini, çalışma kalıplarını ve dinsel törenlerini içermektedir. Benzer bir tarifte ise Sosyoloji ve Kültür Antropolojisi, kültürü; bir toplumun bütün hayatı ve yaşam tarzı olarak tanımlamaktadır.¹² Tüm bu tanımlamalardan hareketle kültürün, sosyal bir grubun maddi ve manevi kazanımlarının tamamı olduğu söylenebilir. Bundan dolayıdır ki toplumların ekonomi kültürü, din kültürü, kıyafet kültürü gibi kendilerine has kazanımları ya da özellikleri vardır. Bu yönleriyle de bir toplum, diğer sosyal gruplardan ya da milletlerden ayrılır. Hatta bu farklı yönlerini diğer bir ifadeyle kendilerine has kültürlerini muhafaza edebilmek için, sosyal kontrol mekanizmasını faal hale getirerek onun istikrarlılığını sağlamaya çalışır. Bu yüzden kültür, bir toplumun hayatındaki her olayla doğrudan ilişkilidir. İnsan, gıdaya, örtünmeye, yerleşecek yere ve türünün devamını sağlamak için bir eşe; soğuğa, sıcağa ve rutubete karşı vücudunu korumaya, muhtaçtır. Kültür, bu hususta sadece imkân sağlamakla kalmaz; aynı zamanda bunların çeşidi, biçimi, tarzı hakkında prensipler, ölçüler ve kaideler de ortaya koyar.¹³

Sünnet/hadis ve kültür kavramları arasında bir ilişkinin ve etkileşimin kurulması, esasen sünnetin dönüştürücü ve yönlendirici değerlerini ön plana çıkarmak anlamına gelmektedir. Nitekim sünnet, Müslümanların yaşadığı ve ürettiği şeylerin bir parçası olmayıp onların bütün faaliyetlerinin temelini teşkil eder. Bu yüzden sünnet, kültürün önüne geçerek onları bir sisteme oturtan ve üreten bir nüfuza sahiptir. Sünnetin belirleyiciliğine gerek klasik dönemlerde ve gerekse modern zamanlarda yaşamış birçok Müslüman mütefekkir tarafından vurgu yapılmıştır. Sünnetin/hadisın en bariz vasıflarından biri, ulaştığı insan ve toplumları yönlendirerek, dönüştürerek ve böylece inşa ederek onlar üzerinde etkin müşterek tavırlar ortaya çıkarmasıdır.

Günümüzde İslam coğrafyasına baktığımızda ırk, soy, bölge, belde, kültürel ve sosyal farklılıklar ne surette olursa olsun inananlar arasında bütün bunları arka plana iten, bunlardan daha önemli ve daha etkili olan bir değer mevcut olduğu görülür. Bu değer, İslam kültür ve medeniyeti denildiğinde genel olarak inananların, Müslüman olmanın yanında ortaya koydukları maddi ve manevi bütün kazanımları ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında sünneti, kültür unsurlarından biri olarak değil kültüre de takaddüm eden Müslüman'a meşru ve güzel olarak ne yapacaksa onu öylece yapmasını tavsiye eden bir prensip olarak görmek daha doğru olacaktır.

C. Anadolu'da İslam Kültür ve Medeniyetinin Oluşmasında Sünnetin/Hadislerin Dönüştürücü Rolü

1. Anadolu Müslümanının Sünnete Bakışı ve Sünnet Algısı

Anadolu Müslümanı, İslam'ı sadece sığ ve kuru bir din algısı ile telakki etmemiştir. Aynı zamanda onlar, İslam'ın, pratik hayata tezahürünün en güzel yolu olarak görebileceğimiz sünnet kültürünü; güzel bir inanç formu ve bu inancı hayata estetik biçimde yansıtma tarzı

¹² Çelik, Celaleddin, *Gökalp'in Bir Değişim Dinamiği Olarak Kültür-Medeniyet Teorisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 21,43, 2006, 46-47

¹³ Çolak, Ali, *Anadolu'da Örf ve Adetlerin Oluşmasında Rivayetlerin Rolü*, Gümüşhane İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:4, 2013, 37.

olarak benimsemişlerdir. Esasen Türkler, İslam toplumlarının ve devletlerinin zor zamanlarında kılıç kuşanmış, güzel dönemlerinde güller ve lalelerle İslam'ı ve onun pratik boyutu olarak sünneti bütün insanlığa tanıtmışlardır. Nitekim Selçuklu ve Osmanlı kültüründe varlığı hepimizce malum olan sadaka taşları; sünnetten gelen bir ruhla insana yapılan yardımın, onun izzet ve şerefine uygun olarak yapılmasını sağlayan müşahhas bir misalidir. Nitekim “sağ elinin verdiği sol eli duymayacak kadar gizli sadaka veren adamın mahşerde hususi olarak Rahmanın gölgesi altında gölgeleneceği.¹⁴” nebevî müjdesine nail olabilmek için, verenin sadakasını gizlice vermesi; alanın da sadece ihtiyacı kadar alması suretiyle sadaka taşının adeta bir abideye ya da bir irfan medeniyetine dönüştüğü müşahede edilmektedir.¹⁵ Esasen bu durum, hadisin/sünnetin kültürün şekillenmesine etkisini gösteren müşahhas bir misal olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da bize sünnetin/hadis, kültürle sürekli bir iletişim ve etkileşimi tetikleyen bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Lakin Anadolu kültürü açısından bakıldığında, sünnetin/hadis, kültürün şekillenmesindeki rolünün daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶ Nitekim sünnet/hadis kültürü, Anadolu kültürüyle yoğrulmuş her bir ferdin ya da grubun, estetik anlayışına, sanatına, edebiyatına, güzel yazısına, halısına, şiirine, fikrine, folkloruna, kilimine kısaca zahiri ve bâtinî bütün güzelliklerine ve irfani kimliğine nakış nakış, ilmek ilmek dokunmuş, ona mührünü vurmuş bir gelenektir. Bu sebeple hepimizce malum olan “Anadolu irfanı” ifadesi, sıradan bir tesmiye olmayıp bir mefkûrenin, nebevî bir nefesin, bir Peygamber sevgisinin başka bir deyişle onun sünnetine sıkı sıkı bağlılığın bir tezahürü olarak doğmuştur.

Kültürün bir parçası haline gelen sembollerin oluşmasında ve yaygınlaşmasında sünnetin gerek inanç gerek ibadet ve gerekse muamelat ile ilgili emirlerinin etkisi vardır. Bunlar sünnetin, kültürü şekillendirmedeki yerini ve önemini göstermektedir. Aynı şekilde sünnetin, muhafazakâr yapısı itibariyle İslam'ın meşru çerçevesinde eski kültürlerde var olan değerleri muhafaza eden ya da eski kültürlerde şer'î ölçülerle bağdaşmayan değerleri ise tashih ederek meşru hale getiren dönüştürücü bir tarafı olduğu görülmektedir. Bu suretle sünnet, İslam öncesi kültürlerin hatta dini uygulamaların bir kısmını muhafaza ederken diğer bir kısmının da kendine uygun olmayan yönlerini değiştirerek bu değerlerin yeni bir formla devamını sağlamıştır.

2. Türk Kültürünün Anadolu İrfan Geleneğine Etkisi ve Sünnet ile İlişkisi

Anadolu kültürünün ve irfan geleneğimizin dokusunu, sünnetin yanında Türk kültürünün değerler sistemi, davranış kalıpları ve dünya görüşü de şekillendirmiştir.¹⁷ Müslüman olmalarından sonra Türklerin, gerek kadim kültürlerine ve dünya görüşlerine gerekse davranış şekillerine biçim veren en önemli etken, Kur'an ve sünnettir. Dini emir ve nehiyeler, dünyaya bakışın zeminini oluşturmuştur. İnsanların, hayat tarzını ve sosyal ilişkilerini tanzim eden bu kaynaklar, sonuç itibariyle onun yapıp ettiklerinin bir yansıması olarak

¹⁴ Buhari, *Zekât*, 16, *Ezan*, 36; Müslim, *Zekât*, 36.

¹⁵ Ahlatcıoğlu, Bilal Ferhat, *Hz. Peygamber'in Estetik ve Güzel Anlayışı*, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Kastamonu 2018), 89.

¹⁶ Tuğlu, Nuri, *Hegel'in Refleksiyonlu Tarih Yazıcılığı Teorisi Bağlamında Bazı Hadis Rivayetlerinin Analizi*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016, 17.

¹⁷ Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, (İstanbul, 1985), 424-432.

Anadolu kültür hayatında etkili olmuştur. Bu çerçevede hadisler başka bir deyişle sünnet geleneğimiz, bir zaman sonra toplumsal algıda kültür olmaktan sıyrılarak dinin şer'i ve mecburi bir uygulaması gibi algılanabilmektedir. Nitekim Anadolu kültüründe sıkça icra edilen mevlit geleneği, kimi insanlar tarafından, dini bir mecburiyet ya da kat'i bir suretle tatbik edilmesi gereken bir sünnet olarak görülmektedir. Oysa mevlidin bizatihi kendisi, irfan geleneğimiz de müşahhas hale gelen Peygamber sevgisinin, Anadolu kültürüne yansımalarıdır. Tabii burada sünnet olanın, kültürleşmesi ve gelenekleşmesi durumu da söz konusudur. Misal olarak çocuklarımıza isim verirken kulağına ezan okumak, sünnet iken sonraki kuşaklar tarafından bu uygulamanın sünnet oluşu unutulmuş, toplumsal bir kültür ve gelenek hâline gelmiştir. Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Zira günümüzde sünnet; inananların sadece bir hayat biçimi, dünya görüşü, insan ve evren algısı sonucu ortaya çıkmış bir sistem şeklinde algılanırsa o zaman Müslümanların hayat felsefesini ve evren telakkisini oluşturan şeyin, ne olduğunu ifade etmek zor olacaktır. Bu sebeple kültür ve gelenekteki gibi Hz. Peygamberin sünneti, hüdaî ve zevaid olarak incelenmeli, hüdaî sünnet hariç, Hz. Peygamber sonrasında Müslümanların benimseyip uyguladıkları zevaid sünnetin bir kısmını "İslam Kültürü, Müslüman Kültür, İslami Kültür, Dini Kültür" şeklindeki ifadelerden biriyle tanımlamak mümkündür.¹⁸ Mevcut herhangi bir kültür, gerek gelişim gerek değişim gerek etkileşim ve gerekse inşa konusunda kendisini etkileyen bir takım unsurlara muhtaçtır. Bunlar arasında din/sünnet belki de en önde gelenidir. Anadolu coğrafyasında irfan ve kültür geleneğimizin oluşmasında kutsal kitabımız Kur'an'ın yanında onun açıklayıcısı olarak Hz. Peygamberin sünnetinin büyük bir etkisi olmuştur. Örnek olarak namazlardan sonra yapılan tesbihat, Peygamber Efendimizin hem sözlü bir tavsiyesi hem de bizatihi kendisinin icra ettiği (fiili) sünnetidir. Tesbihatı emir ve tavsiyede belirtilen adetlere riayet edilmesi için, önce düğümlü iplik, sonrasında ise delikli taşların ya da boncukların iplere dizilmesi ile oluşturulmuş, bir tesbih kültürü ve geleneği vardır. Her ne kadar tesbih kültürü birçok cemiyette mevcut olsa da Anadolu İslam kültüründe namaz sonrası tesbihat için geliştirilmiş olan bu doksan dokuzluk tesbih formu, irfanî geleneğimizin adeta ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu bağlamda tesbihat, nebevi sünnetin bir parçası iken, tesbih bu ihtiyaçtan doğmuş bir kültür, bir gelenek ya da bir irfan medeniyeti olarak Anadolu coğrafyasında yerini ve önemin almıştır.¹⁹ Yine bir başka misal vermek gerekirse infak (sadaka) hem Kuran-ı Kerim'in hem Hz. Peygamberin bir buyruğudur. Bunun yanında infakın başka bir ifadeyle verilecek sadakanın gizli ve saklı verilmesi de Peygamberimizin tavsiye ettiği bir tutumdur. Bunun için özel olarak inşa edilmiş sadaka taşları ise bu sünnet ruhundan neşet etmiş bir kültürdür. Günümüzde ekmek fırınlarında hala devam etmekte olan askıda ekmek geleneği de yine sünnet iklimiyle yoğrulmuş bir kültürdür.

Anadolu kültürünün inşasında sünnetin oynadığı role dair bir başka misal ise vakıflardır. Peygamberimizin bitmez ve tükenmez, sonsuz ve sınırsız bir sevap kaynağı olarak tavsif ettiği sadaka-i cariyeye sistemi, vakıf medeniyeti olarak kurumsal bir yapıyı oluşturmuştur. Önce kültürel olarak doğmuş, sonrasında İslam âlemine yayılarak ulvî fazilet ve zarif bir

¹⁸ Sakallı, Talat, *Sünnet'in Bağlayıcılık Açısından Taksimi*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1995, sayı:2, 39-99.

¹⁹Tuğlu, Nuri, *Türk Kültüründe Hadis*, 36-37,

medeniyet haline gelmiştir. İkrâm edenin kendini göstermeden, ikramı kabul edenin de incinmeden gönül huzuruyla alması için mutfak pencerelerine inşa edilmiş raflı ve çevirmeli (dönmeli) yemek dolapları, kuşların bile barınmaları için genelde selâtin camilere adeta Osmanlı konaklarının küçültülmüş bir formu olarak inşa edilmiş “kuş evleri” estetik ve zarafet anlayışının nişaneleridir. Yine konakta ev sahibine mahcup olmaması için hizmetçilerin, kendi kırdıkları vazoları ücretsiz olarak tamir edebildikleri “kırlan vazoları tamir etme vakfı”, evlenecek fakir ve kimsesiz genç kızların düğün çeyizlerini temin amacıyla kurulmuş vakıflar ve daha birçok vakıf uygulamaları, hep sünnet kültüründen ve Peygamber sevgisi ikliminden doğan eşsiz örneklerdir. Öyle ki vakıfların çokluğundan dolayı kadim Anadolu irfanının en önde gelen mümessilleri olarak Osmanlı Devleti muhteşem bir “vakıf medeniyeti” olarak anılır olmuştur. Bu misallerden de anlaşılacağı üzere sünnet, kadim Anadolu kültürüne ruh vermiş, kaynaklık etmiştir. Böylece Anadolu kültürü ve medeniyetinin inşasına ve inkişafına zemin oluşturmuştur.

3. Anadolu Kültüründeki Bazı Örf, Gelenek ve Âdetlerin Sünnetleştirilmesi

Sünnet/hadisler, mevcut olduğu kaynaklardan ortaya çıkarılarak ictimai hayat ile bütünleşip canlı tutuldukları surette bir anlam ifade etmektedirler. Zira sünnet/hadisler başlangıçta olduğu üzere birey ve cemiyet hayatında canlı ve faal tutulduğu müddetçe o cemiyete hayat vermeye devam edecektir. Bir cemiyetin sosyal ve kültürel hayatıyla, sünnet/hadisler arasında birbirlerini etkileyen ve birbirlerinden beslenen sıkı bir ilişki mevcuttur. Bunların barındırdığı hayat iksiri hem cemiyet hem de sünnet/hadis için önem arz etmektedir. Esasen hadis metinleri kültürel ve sosyal hayatta eğer yer bulmuşsa ve ona ruh vermişse, bir mana ifade edecektir. Sünnet/hadis ile kültürel hayatın birbirleriyle ilişkisi ve etkileşimi şu bakımdan ehemmiyet arz eder; Kimi zaman sünnet/hadis kültürleşir veyahut gelenekleşir, granit gibi toplumun yeri ve değeri haline gelir. Kimi zaman da güçlü bir kültür ya da gelenek hadisleşir.

Sünnetin, kültür ve geleneği şekillendirmesinin yanında bazen kültür ve geleneğin sünnetleştirildiği ve hadisleştirildiği de tezahür etmektedir. Nitekim bunların izleri, özellikle mevzu rivayetlerde takip edilebilir. Mevzu haberlerin önemli bir kısmı, kültür ve geleneğin farklı yansımalarının, Hz. Peygambere isnat edilerek hadisleştirilmesiyle oluşmuştur. Bu kültürün, geniş anlamıyla ifade edilecek olursa ister mevcut isterse yeni üretilmiş olsun, tamamının hadisleştirilmeye veyahut sünnetleştirilmeye çalışılan kültürden başka bir şey olmadığı ifade edilebilir. Örnek olarak güvercin yarışırma bir kültürdür. Güvercinlerle oynamayı seven Halife Mehdi'ye gelen Gıyas b. İbrahim, güvercin besleme ve onlarla oynama veya yarışırma âdetini sünnetleştirmeye çalışmıştır. Hâlbuki Hz. Peygamber'in ömür sürdüğü coğrafyada güvercin yarışı gibi bir adet bulunmamaktaydı. O, Hz. Peygamberin “Ok atma, deve ve at yarışlarından başkası için ödül almak helal değildir.”²⁰ şeklindeki hadisine güvercini de dâhil ederek menfaat elde etmek istemiş, bu yüzden güvercin yarışırmayı da sünnetleştirme teşebbüsünde bulunmuştur. Olaya şahit olan Mehdi ise hadis uydurmaya neden olduğu

²⁰ İbni Mace, *Cihad*, 44; Tirmizi, *Cihad*, 22; Nesai, *Hayl*, 14; Ebu Davud, *Cihad*, 60.

gereğesiyle güvercinlerini kestirmek suretiyle Gıyas b. İbrahim'in güvercin uçurma kültürünü ve bunu sünnetleştirme çabasını boşa çıkarmıştır.

Bir başka örnekte ise evinin içinde dolaşıp durmakta olan kertenkeleleri öldürme hususunda fetva isteyen bir hanımefendiye Hz. Peygamber'in müsaade ettiği vaki olmuştur. Bu hanımefendiye has verilen "kertenkeleyi öldürme fetvası", daha sonraki kuşaklarda önce öldürme emrine akabinde ise büyük sevaplara dönüştürülmüştür. Buna gerekçe olarak ise mitolojide yer edinen bir olayda kertenkelenin Hz. İbrahim'in ateşini (körükleme niyetiyle) üflemeşi cürmünden dolayı onu katletmenin sevap olacağı inancı gerekçe gösterilmiştir. Mitoloji kültüründen gelen Hz. İbrahim'in ateşine üflemeğe çalışan kertenkele efsanesi, Peygamber efendimizin şahsına hadis olarak isnat edilmeye çalışılmıştır.²¹ Buradan da anlaşılacağı üzere kültür ve gelenek, kimi insanlar tarafından menfaat devşirmek için kimileri tarafından da sivrilerek dikkat çekmek ve böylece öne çıkmak gibi bazı sebeplerle sünnet hâline getirilmeye çalışılmıştır. Başka bir açıdan sünnetin kültürleşmesi ya da gelenek haline gelmesi de mümkün olmaktadır. Misal olarak Peygamber efendimiz; *"Akşam yemeği hazır olup sofraya konulduğunda o esnada tam da namaz vakti de girmiş ise siz önce yemeği yiyin (sonra namazı kılın)"* buyurmuştur.²² Anadolu kültüründe halâ bazı yörelerde dillendirilmeye devam edilen; *"Namazın kazası vardır ama yemeğin kazası yoktur."* şeklindeki deyim, *"Sofra hazır iken namaz kılınmaz, önce sofraya oturulup yemek yenilir"* manasında kültürel ve geleneksel bir forma dönüştürülmüştür.²³

Esasen dini kuralların daha özel çerçevede ifade etmek gerekirse sünnetin, toplum tarafından kabul görmesinde kültür ve geleneğin mühim bir etkisinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Nebevî sünnet, kültür ve gelenek ile birleştiğinde ve etkileşime girdiğinde ictimai hayatta daha etkin ve belirgin bir uygulama sahası bulmaktadır. Mesela domuz eti yemek haramdır. Bu aynı şekilde İslam kültüründe hassas bir ölçü olarak benimsendiği için İslam âleminde aklıktan ölme gibi bir icbari bir durum haricinde asla domuz eti yenilmez. Hâlbuki sünnette/hadisi şeriflerde yalan söylemek daha çok dikkat edilmesi ve kaçınılması gereken bir husustur. Lakin kültür ve gelenek ile bütünleşmediğinden ötürü Müslüman toplum için dikkat edilmesi gereken yalan, domuz etinin haram oluşu kadar önemsenmemiştir. Yine sünnet (nafile) bir ibadet olarak teravih namazları da geleneksel ve kültürel kimi etkenlerle teyit edildiği için Ramazan ayına mahsus bu ibadet, daha çok dikkat edilmesi gereken beş vakit namazdan daha fazla önem kazanmıştır.

Hâsılı buraya kadar kültürümüzün ve geleneğimizin teşekkülünde sünnet/hadislerin dönüştürücü ve yapıcı etkisi üzerinde bazı mülahazalarda bulunuldu. Burada özellikle belirtmek icap eder ki sünnet, kültürümüzün ve irfani geleneğimizin teşekkülünde tek etken olarak görülmemelidir. Bunun yanında kültürü ve geleneği oluşturan sanat, edebiyat, adet, zanaat, ahlak, hukuk, tarih, bilim gibi pek çok unsur da rol oynamaktadır. Lakin konu, kültürün sünnet ile ilişkisi perspektifiyle ele alındığından dolayı diğer etkenlerden bahsedilmedi.

²¹ Sakallı, Talat, *Cari Kültürün Hadis Rivayetinde Etkisi*, Kutlu Doğum Sempozyumu, (19-20 Nisan Isparta 2001), 285-297.

²² Buhari, *Ezan*, 42; Müslim, *Mesacid*, 64-66; Ebu Davud, *Etme* 10; Tirmizi, *Mevakit*, 145; Nesai, *İmame*, 51; İbn Mace, *İkame*, 34.

²³ Tuğlu, Nuri, *Türk Kültüründe Hadis*, 38-39.

D. Sünnetin ve Hadislerin, Kültürümüze Etkisindeki Oynadığı Role Dair Bazı Müşahhas Misaller

Peygamber efendimizin (s.a.v.) zamanından itibaren gerek Anadolu coğrafyası ve gerekse genel olarak tüm İslam âlemi için vazgeçil(e)mez bir kaynak olan sünnet, Müslümanların gerek ibadet hayatında gerekse sosyal, kültürel ve geleneksel dokularında büyük rol oynamıştır. Müslüman bir ferdin, tarih, insan ve tabiat tasavvurunda sünnetin oluşturduğu davranış ve fikirler, günlük doğal hayatın sıradan yönünde de kendini göstermiştir. Bu sebeple Müslümanların, düşüncelerinin ve günlük fiillerinin kökenlerinde sünnet kültürünün etkisi görülmektedir. Zira kadim tarihimizde Müslüman şahsiyeti, ahlakı, sanatı, düşünce ve değerleri genel olarak hep sünnet mirasıyla şekillenmiştir. Bu yüzden Müslümanların ferdi ve ictimai örf ve adetleri, gelenek ve görenekleri, kültür ve hayat felsefeleri, sünnetin dönüştürücü tesirinden asla bağımsız kalmamıştır.²⁴ Buna binaen sünnet kültürünün, Anadolu irfan geleneğimizdeki ve âdetlerimizdeki izleri, özenle incelenmelidir.

1. Kültürümüzde Yer Edinmiş Olan Mezarların Ağaçlandırılması Uygulaması

Anadolu kültüründe mezarlıkların ağaçlandırılıp yeşillendirilmesi âdeti, kadim Osmanlı medeniyetinden bize tevarüs etmiş bir uygulamadır. Özellikle Osmanlı bakiyesi selâtin camilerin çevresindeki mezarlık ve hazirelerin içerisindeki ağaçlar, şehrin mühim bir oksijen kaynağını oluşturmaktadır. Müslümanların ikamet ettiği diğer bölgelerde olmayıp, sadece Anadolu kültüründe yer edinmiş olan kabristanların ağaçlandırılması meselesi ise kanaatimizce kütüb-i sittede geçen şu rivayetten kaynaklanmaktadır; “Birgün Peygamber Efendimiz Medine bahçelerinden birinin yanından geçerken, kabrinde azap gören iki kişinin sesini işitti. Sonrasında şöyle buyurdu; “Bu iki kabir sahibi azap çekmekte. Hatta kendilerinin belki de hiç önemsemedikleri bir günahtan dolayı hem de. Lakin hakikatte günahları büyüktür. Bunlardan biri koğuculuk yapan (laf taşıyan, dedikoducu) diğeri ise idrarını tam yapmayıp temizlenmeyen ve bundan sakınmayan kişidir.” Akabinde Hz. Peygamber yaprakları soyulmuş taze bir yaş bir hurma dalı istedi. Onu ikiye bölüp birini bir kabre, diğeri de diğeri kabre dikti. Sahabeler neden böyle yaptığını sorunca Peygamberimiz şöyle cevap verdi: “Bu iki yaş hurma dalı taze kaldığı müddetçe umulur ki azaplarının hafiflemesine vesile olur.”²⁵ Esasen Peygamberimizin bu hadiseden başka benzer bir uygulaması olmamasına ve Raşit halifeler zamanında da benzer bir uygulama bulunmamasına rağmen Hanefi fıkıh anlayışını benimsemiş bölgelerde kabristanlıklar, muhtemelen bahsi geçen rivayetin etkisiyle ağaçlandırılmıştır. Kaynaklara bakıldığında sadece sahâbeden Büreyde b. Husayb’ın vefat ettiğinde kabrine yaş hurma dalı dikilmesini vasiyet ettiği belirtilmektedir. İslam’ı tebliğ etmek için pek uzak bölgelere giden Büreyde b. Husayb, Türkmenistan’a bağlı bir Türk diyarı olan Merv’de medfundur. Söz konusu vasiyeti, mezarlıkların yeşillendirilmesinde muhtemelen rol oynamış olmalıdır.²⁶

²⁴ Özafşar, Mehmet Emin, *Hadis, İslama Giriş-Evrensel Mesajlar*, (Ankara, 2008), 193.

²⁵ Buhari, *Vudu*, 55, *Cenaiz*, 82-89, *Edeb*, 46-49; Müslim, *Taharet*, 111; Ebu Davud, *Taharet*, 11; Nesai, *Taharet*, 27.

²⁶ Ahatlı, Erdinç, *Anadolu Müslümanının Hayatında Hadisin İzini Sürmek*, Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed adlı Sempozyum, Dib yayınları, (Sakarya, 2009), 345-346

2. Anadolu Kültüründe Ölenin Arkasından Cenazeyi Duyurmak Adına İcra Edilen Sala Geleneği

Anadolu Türk kültüründe yer edinmiş olan uygulamalardan bir diğeri de ölenin arkasından sala okuma âdetidir. Esasen bu uygulamanın, diğer Müslüman toplumlarda olmadığı görülmektedir. Hatta Hz. Peygamber ve Onun dört büyük halifesi zamanında da böyle bir uygulama olmamıştır. Az önce de ifade edildiği üzere bu âdet, ölen kişinin vefatını ilan etmek, konu-komşuya, dost ve akrabalarına duyurmak niyetiyle uygulanmış bir kültürdür. Şimdi bu uygulamanın hangi rivayetlerden bir iz taşıdığını görelim;

Efendimiz (sav) bir hadisi şeriflerinde şöyle buyurmaktadırlar; *“Sizden biriniz, bir bela ve musibete duçar kaldığında benim vefatımdan dolayı zuhur eden musibeti hatırlasın. Zira bu, en büyük musibetlerdendir.”*²⁷ Buna benzer bir başka rivayette ise Hz. Peygamber, hasta yatağındaiken odasından mescidi gören perdeyi/kapıyı araladı. Peygamberimiz, ashabının Hz. Ebu Bekir’in arkasında namaz kıldığını görünce sevindi ve şöyle buyurdu; *“Allah’a hamdolsun ki hiçbir peygamber ümmetinden birisi kendisine imamlık yapınca kadar vefat etmemiştir.”* Sonra Allah Resulü sözlerine şöyle devam etti; *“Sizden birinizin başına bir musibet gelirse, hemen benim vefatımdan dolayı meydana gelen belayı hatırına getirsin ve bu şekilde teselli bulsun. Zira benden sonra ümmetinden hiçbir kimsenin başına benim vefatım dolayısıyla gelen musibet gibisi gelmiş değildir!”*²⁸

Bahsi geçen bu haberlerden de anlaşılacağı üzere bir Müslüman için, Peygamberinin ahirete irtihal etmiş olmasından daha büyük bir keder yoktur. İşte bundan dolayı bir mümin, bela anında Hz. Peygamberin gerek hayatı boyunca gerekse hastalığında çektiği sıkıntıları ve ashabının yaşadığı meşakkatleri hatırlayacaktır. Sonrasında ise kendi başına gelen belanın hafif kaldığını düşünerek teselli bulacaktır. Muhtemelen bundan dolayıdır ki Anadolu topraklarında vefat haberi olarak sala okuma geleneği bu suretle kök salmıştır. Çünkü Peygamberimizi hatırlayıp ona muhabbetimizi tazelemenin en güzel yollarından biri, ona salatü selamlarımızı arz etmektir. Dikkat edilirse Sala, en başından sonuna kadar Rahmet Peygamberine arz edilen tazim, hürmet, selam ve muhabbetten müteşekkildir. Nitekim sahabeden bir zat, dua edeceği vakit duasının tamamında salâvat getirmek istediğini söyleyince Hz. Peygamber ona şöyle cevap vermiştir;

*“Böyle yaparsan, o zaman Allah Teâlâ, dünya ve ahiret bütün sıkıntılarını bertaraf etme konusunda sana kâfi gelir.”*²⁹

Hâsılı bu rivayetlerden anlaşılacağı üzere sevdiklerimizin, yakınlarımızın ölümü gibi çetin belalara maruz kaldığımızda, rahmet elçisine getirdiğimiz salatü selam ve ona arz ettiğimiz tazim, hürmet ve muhabbetlerimiz ile Yüce Allah’ın yardımını, inayetini dahi lütfunu ve keremini umuyor olmalıyız.

3. Anadolu İrfan Geleneğinde Tecessüm Etmiş Bir Başka Uygulama; Su İkrâmı

²⁷ Darimi, *Mukaddime*, 14 (Mürsel Hadis); Beyhaki, *Şuabu'l-İman*, 239.

²⁸ Ahmed Bin Hanbel, *Fedailü'Sahabe*, 1, 198; Beyhaki, *Şuabu'l-İman*, 239.

²⁹ Ahmed Bin Hanbel, 5, 136.

Kadim irfan geleneğimizde ve Anadolu kültüründe hala izleri takip edilebilen zarif ve latif hayır faaliyetlerinden biri de büyük bir ecre nail olma niyetiyle ivazsız garazsız ve hiçbir menfaat gözetmeksizin su ikramında bulunmaktır. Bu gelenek, pek çok İslam coğrafyasında halâ devam etmektedir. Nitekim kadim kültür tarihimize baktığımızda Müslüman Türklerin bulunduğu diyarlarda dahi buna hususi önem verilmiş, şehirlerin birçok yerine su sebilleri inşa edilmiştir. Miladi 10. Asra tekabül eden Hicri 3. ve 4. asırlarda, günümüzde Özbekistan topraklarında bulunan Semerkand'ı gezen bir seyyah, bahsi geçen mevzu ile alakalı izlenim ve fikirlerini şöyle dile getirmektedir; *“Allah rızasını kazanmak niyetiyle buzlu soğuk su ikram edilmeyen han, bir meydan veyahut bir duvar altı görmedim”* diyebilirim. *Takriben 2000 yerde, sebillerden veya tunç kaplardan vakfiyeye uygun bir şekilde su dağıtılıyordu.*³⁰ Halen Anadolu'da bu kültür, devam ettirilmektedir. Özellikle çarşı esnafı, elektrikle suyu soğutan modern su sebilleri ve yanına ilave olarak koyduğu bardaklarla insanlara hizmete sunmaktadır. Nitekim şiddetli yaz sıcaklarında ihtiyaçlarını tedarik etmek için alışverişe gelmiş insanlar, bu sebilden kana kana içmekte ve sahibine hayır dualarda bulunmaktadır. Bu müfit ve münbit geleneğin Anadolu kültürüne yerleşmesinde Peygamber Efendimizin (s.a.v.) su ikramına teşvik eden hadislerinin etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim ashabdan Sad b. Ubade; *“Sadakanın hangisi daha faziletli, üstündür?”* diye sormuş Allah Resulü de *“Su Dağıtmak”* diye cevap vermiştir.³¹ Aynı sahabe, başka bir rivayette *“Hangi sadaka daha çok hoşunuza gider?”* diye sorunca Resulü Ekrem; *“Su”* cevabını vermiştir.³² Sad b. Ubade, çeşitli vesilelerle efendimize sorduğu bu soruyu, vefat eden annesi adına ne şekilde sadaka vermeyi tavsiye ettiği şeklinde de sormuştur. Cevabını aldıktan sonra annesi adına bir su kuyusu açarak onu insanların istifadesine sunmuştur.³³ Nitekim bir başka rivayette Efendimiz, susamış bir Müslüman kardeşine su ikram eden mümine cennette, *“er-Rahiku'l-Maktum”* denilen, kendisinden önce hiçbir kimsenin içmediği kapağı kapalı, mühürlü, misk kokulu ve leziz cennet içeceğinden içirileceği müjdesini vermiştir.³⁴ Esasen Anadolu kültüründe sadece susuz kalmış insanlara su ikram etmekle kalınmamış aynı şekilde hayvanların ve kuşların su ihtiyaçları için de kabristanlıklara varana dek birçok mekânlara yalaklar, camilerin tepelerine yağmur sularını toplamak niyetiyle ufak su hazneleri inşa edilmiştir. Hayvanların da hukukunu korumaya yönelik bu estetik anlayışın yine sünnet kültüründen doğduğunu belirtmek gerekir. Yine bir başka örnekte sahabeden Süraka b. Cu'şum adlı kişi Peygamberimize, kendi develeri için onarıp sıvadığı havuzuna kaybolmuş olan bir deve geldiğinde, onu sulamaktan dolayı sevap kazanıp kazanmayacağını sormuştu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ise; *“Evet, yaşayan her canlı için yapılan iyilik için de sevap olacağını”* ifade etmiştir.³⁵

Özellikle zikredilmesi gereken bir başka rivayete gelince; bir adam yolda yürürken susamıştı. Ardından bir su kuyusuna rast geldi. Kuyuya inip susuzluğunu giderdi. Kuyudan çıktığında ise susuzluktan soluyup dilini toprağa sürtmekte olan bir köpek gördü. Adam kendi kendine *“Herhalde bu hayvancağız da benim gibi susamış olsa gerek”* diyerek tekrar köpek için

³⁰ Mez, Âdem, 10. Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslam'ın Rönesansı (çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, (İstanbul, 2000), 471.

³¹ İbn Mace, Edeb, 8; Nesai, Vasaya, 9; Ahmed Bin Hanbel, 5, 284.

³² Ebu Davud, Zekât, 41 (1679).

³³ Nesai, Vasaya, 9; Ebu Davud, Zekât, 41; Ahmed Bin Hanbel, Müsned, 6, 7.

³⁴ Tirmizi, Kıyame, 18 (2449), Ebu Davud, Zekât, 41.

³⁵ İbn Mace, Edeb, 8 (3686); Ahmed Bin Hanbel, Müsned, 4, 175.

kuyuya indi. Ayakkabısını su ile doldurup ağzıyla tutarak dışarı çıktı ve köpeğin susuzluğunu giderdi. Allah onun köpeğe olan bu merhametinden dolayı memnun oldu ve adamın bütün günahlarını affetti.³⁶ Konuyla alakalı benzer başka bir rivayette ise günahkâr bir kadından bahsedilmekte onun da susuz kalmış köpeğe su vermesi hasebiyle mağfiret olunduğu belirtilmektedir.³⁷ Buna mukabil, dikkat çeken başka bir hadiste ise bir kediyi evinde hapsederek su, içecek ve yiyecek vermemiş, kediyi yeryüzünün haşeratından yemekten bile mahrum etmiş bir kadından bahsedilmektedir. Nitekim hadisin sonunda mezkûr kadının kediyeye olan bu merhametsizliği hasebiyle cehenneme gittiği ifade edilmiştir.³⁸

Hâsılı su ikram etmenin faziletine dair tüm bu hadislerden hareketle susuz kalmış bir köpeğe bile yapılan iyilikten, kişinin günahların affı söz konusu olabiliyorsa aç ve susuz kalmış, çok zor durumda olan ihtiyaç sahibi bir insana yapılan iyilikten dolayı nasıl büyük bir ecre nail olunabileceğini bir düşünmek gerekir. Diğer bir hadisten hareketle eve hapsedilerek susuz ve aç bırakılmış bir kediyeye merhametsiz davranılması hasebiyle cehenneme duçar kalmış bir kimsenin yanında bir de aç, susuz ya da zor durumda kalmış bir insana ilgisiz kalmanın cezası da ciddiyetle tefekkür etmelidir.

4. Anadolu Kültüründe Misafiri Kapıya Kadar Uğurlama Âdeti

Anadolu'da kök salmış İslam kültür geleneklerinden biri de kısmen de olsa günümüzde halen devam eden, ayrılırken misafiri kapıya kadar uğurlama âdetidir. Özellikle köy, kasaba sakinlerinin veya müstakil ev sahiplerinin takındığı bu zarif tavır, bahçe kapısına kadar misafirlerle birlikte çıkmak şeklinde tezahür ederken günümüzün apartman kültüründe ise ev sahibinin, dış kapıya kadar misafirlere eşlik etmesi şeklinde yer edinmiştir. Bu zarif ve estetik davranışın, şöyle bir rivayetten neşet ettiği düşünülmektedir. Nitekim Peygamber Efendimiz şöyle buyurmaktadır; *“Bir kimsenin (uğurlamak edasıyla) misafirleriyle beraber evin kapısına kadar çıkması sünnettendir.”*³⁹ Esasen kültürümüzdeki misafirperverlik anlayışıyla takınulan bu tavır, bağlayıcılık bakımından kesin ve mecbur yapılması gereken bir sünnet olarak algılamamak gerekir. Lakin bu tavır, ev sahibinin nezaketinin ve zarafetinin bir nişanesi olarak misafire sergilenen ince bir davranış olarak yorumlanabilir.

5. İrfan Medeniyetimizde Nezih Bir Gelenek Olarak; “Su Küçüğün, Söz Büyüğün...” Söylemi

Her ne kadar günümüzde neredeyse unutulmuş bir hassasiyet olsa da büyük zevatların mevcut olduğu bir mecliste küçüklerin hürmetsizlik olmaması adına söze fazla müdahil olmaması, evvela büyüklerin söze başlaması, Anadolu kültürümüzün ince ve güzel ahlakî ölçülerinden biridir. Bu nazik ve estetik tutumun kökeninin, sünnetten geldiği görülmektedir. Nitekim bir gün ashabdan Abdullah bin Sehl ile Muhayyisa bin Mesud, o zamanlar da Yahudilerin mülkü olan Hayber'e, hurma toplamaya gitmişlerdi. Çeşitli hurma bahçelerinde çalışmak üzere birbirlerinden ayrılmış oldular. Hazindir ki Ensar'dan Abdullah b.

³⁶ Buhari, *Vudu*, 33, *Mezalim*, 23, *Şirb*, 9, *Edeb*, 27; Müslim, *Selam*, 153 (2244); Muvatta, *Sıfatu'n-Nebi*, 23.

³⁷ Müslim, *Tevebe*, 155 (2245).

³⁸ Buhari, *Şirb*, 9, *Enbiya*, 50, *Bed'ul-Halk*, 17; Müslim, *Birr*, 151 (2242).

³⁹ İbn Mace, *Et'ime*, 55 (3358).

Sehl çalıştığı bahçede öldürülmüştü. Bu olay üzerine abisi, Abdurrahman b. Sehl ile maktulle birlikte çalışmaya giden Muhayyisa b Mesud, yanına kardeşi Huveyyisa'yı da alarak durumu izah etmek üzere Hz. Peygamberin yanına gelmişlerdi. Söze, içlerinde en küçüğü olduğu halde maktulün kardeşi sıfatıyla Abdurrahman başlamış, fakat Peygamber Efendimiz ona müdahil olarak evvela sözü, yaşça daha büyük olana bırakmasını, söyledi.⁴⁰

İmam Buhari, bu hadisi zikrettiği bab için *"Büyüğe ikram etmek ile söze ve soruya yaş olarak daha büyük olanın başlaması"* biçiminde başlık oluşturmuştur. Nitekim bu husus, Anadolu irfan geleneğimizin sözlere yansımaları diye tarif edebileceğimiz bir türü olan atasözlerimizde *"Su küçüğün, söz büyüğün..."* deyiimi ile yerini bulmuştur.

6. Anadolu İrfanında Kapıya Gelen İhtiyaç Sahibinin Boş Çevrilmemesi

Kadim irfan geleneğimizin güzel tezahürlerinden biri de kapıya gelen ihtiyaç sahibinin mümkün olduğunca eli boş gönderilmemesidir. Ancak bu uygulama, günümüzde istismar edilmeye çok müsait bir zemindedir. Nitekim her ne kadar dilencilerin gerçekten muhtaç olmadıkları ve dilencilik bir meslek haline getirdikleri bilinse de onları eli boş göndermenin, gönlü zengin halkımız tarafından hoş karşılanmadığı görülmektedir. Muhtemelen bu hassasiyetin arka planında *"At üstünde de olsa isteyen hakkını vermek gerekir."*⁴¹ hadisinin rol oynadığı söylenebilir. Bu hadis, Maliki mezhebinin imamı, Muvatta adlı eserin sahibi İmam Malik'in Mürsel olarak naklettiği bir haberde ise *"At üstünde dahi gelmiş olsa isteyen veriniz (eli boş çevirmeyiniz)"*⁴² şeklinde rivayet edilmiştir. Nitekim Peygamber Efendimize sadakat ve teslimiyet yemininde bulunmuş olan hanım sahabilerden Ümmü Büceyd; *"İhtiyaç sahibi kişi, evimin kapısı önüne gelir de ona verecek hiçbir şey bulamazsam ne yapmalıyım?"* diye sormuştu. Hz. Peygamber ise ona şu şekilde cevap verdi; *"Ona verebilecek hiçbir şey bulamazsan, bari koyunun yanmış tırnağını eline veriver."*⁴³ Buradan hareketle Peygamber efendimiz az ve değersiz de olsa mümkün olduğu müddetçe isteyen geri çevrilmemesini ümmetine öğütlemiştir. Nitekim Anadolu irfanının sözlere yansımaları boyutu olarak telakki edilebilen atasözlerimizde ise bu hususa; *"İsteyenin bir yüzü vermeyenin iki yüzü kara"*⁴⁴ deyiimiyle dikkat çekilmiştir. Başka bir açıdan Peygamberimiz ister az ister çok istesin mal toplamak niyetiyle dilencilik yapan kimsenin, hakikatte cehennem ateşinden bir kor aldığını⁴⁵ ve dilenmenin yüz karası olduğunu⁴⁶ belirtmiştir. Buradan hareketle O (s.a.v.), gerçekten muhtaç olmadığı halde dilenenlerin çok kötü bir iş yaptığını ve bunun da asla helal olmadığını⁴⁷ farklı hadislerle vurgulamıştır.

⁴⁰ Buhari, *Edeb*, 89; Müslim, *Kasame*, 6.

⁴¹ Ebu Davud, *Zekât*, 33 (1665); Ahmed Bin Hanbel, *Müsned*, 1. 201.

⁴² Muvatta, *Sadaka*, 3, (2, 996)

⁴³ Tirmizi, *Zekât*, 29 (665); Ebu Davud, *Zekât*, 33 (1667).

⁴⁴ Başaran, Selman, *Hadislerin Türk Atasözlerinde Tesiri*, Uludağ Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, (Bursa 1994), 43

⁴⁵ İbn Mace, *Zekât*, 26 (1838); Müslim, *Zekât*, 105.

⁴⁶ Nesai, *Zekât*, 92, 93; Tirmizi, *Zekât*, 38 (681).

⁴⁷ İbn Mace, *Zekât*, 26 (1839).

Sonuç

Müslümanlar, maddi ve manevi kültürlerini oluştururken temellerinin Hz. Peygamberin (s.a.v.) sünnetine dayanıyor olmasına ayrı bir değer vermişlerdir. Bu sebeple İslam kültürünün teşekkülünde sünnetin/hadislerin ayrı bir yeri ve değeri bulunmaktadır. Bu bağlamda İslam kültürünün oluşmasında sahih veyahut zayıf hatta mevzu rivayetlerin bile tesirini görmek mümkündür. Buradan hareketle Anadolu irfan geleneğinin ve Türk-İslam kültürünün, sünnet/hadisler sayesinde teşekkül ettiği söylenebilir.⁴⁸

Kadim Anadolu kültürümüzde ve irfan geleneğimizde, örf ve adetlerimiz de anlamını, yerini, değerini ve önemini bulmuştur. Burada bazı fikirlerin ve uygulamaların sünnet ruhundan neşet ettiği başka bir ifadeyle bunların sünnetten ve hadislerden izler taşıdığı görülebilir. Esasen biz bu çalışmada bu kültürel faaliyetlerin sünnetten ve hadislerden temellerini tetkik ve tahlil etmeye çalıştık. Bu minvalde söz gelimi zemzem suyunun ayakta ve kıbleye dönülerek içilmesi, dost ya da tanıdık birine gözleri dikerek bakılmaması, kişiye nereden gelip nereye gittiğini sormanın hoş karşılanmaması yine uzun bir yolculuğa çıkan kimsenin tanıdıklarından helallik istemesi, esneme ya da hapşırma esnasında elin ağza götürülmesi de diğer bazı örneklerdir. Bunun yanında pişirilen yemekten konu komşuya ikram etmenin aslında Efendimizin, çok fakir bir sahabe olmasına rağmen komşusuna pişirdiğinden ikram etmesi için Ebu Zer'e, çorba yaparken suyunu daha fazla koymasını öğütlemesi de sünnetten neşet etmiş bir ölçüdür. Yine kulağı çınlayana "seni kim anıyor?" denilmesi, ölenin arkasından kötü söz söylenmemesi, yeni ev yapanın ya da alanın dostlarına ziyafet vermesi, sofradan kalkılmış olsa bile yeni gelen misafire hürmeten kurulan sofraya misafir ile yeniden oturulması sünnet/hadis kültür ikliminden doğmuş, böylece kültürümüze ve irfan geleneğimize nakşedilmiş diğer uygulamalardır.

Son olarak Anadolu coğrafyasında sünnet ve hadis kültüründen taşan daha pek çok uygulamanın var olduğunu ve bunların da araştırılıp incelenmesi gerektiğini özellikle belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Ahlatcıoğlu, Bilal Ferhat, *Hiz. Peygamber'in Estetik ve Güzel Anlayışı*, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu, 2018.
- Ahatlı, Erdiñç, *Anadolu Müslümanın Hayatında Hadisin İzini Sürmek*, Kültür Coğrafyamızda Hiz. Muhammed", Dib yayınları, 345-346, Sakarya, 2009.
- Başaran, Selman, *Hadislerin Türk Atasözlerinde Tesiri*, Uludağ Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Bursa, 1994.
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985.
- el-Beyhaki, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Şuabu'l-İman*, Ocak Yayınları, İstanbul, 2019
- Coşkun, Selçuk, *Kavramsal ve Olgusal Açından Sünnet ve Gelenek İlişkisi*, Maüifav Yayınları, İstanbul, 2021.
- Çelik, Celaleddin, *Gökalp'in Bir Değişim Dinamiği Olarak Kültür-Medeniyet Teorisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 21,43, Kayseri, 2006.

⁴⁸Tuğlu, Nuri, *Türk Kültüründe Hadis*, 25.

- Çolak, Ali, *Anadolu'da Örf ve Adetlerin Oluşmasında Rivayetlerin Rolü*, Gümüşhane İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:4, Gümüşhane, 2013.
- Dayhan, Ahmet Tahir, *Sosyal ve Kültürel Hayatta Hadis*, Hadis, (Anadolu Üniversitesi Yayını, no. 2058, Açıköğretim Fakültesi Yayını, no. 1092), Eskişehir, 2010.
- el-Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- et-Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezid), *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992
- en-Nesai, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ebu Davud, Süleyman b. El-Eş'as b. İshak es-Sicistani el-Ezdi, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Mısri el-Karafi, *el-Furuk*, (B.y.: Alemu'l-Kutub, ts.), 4: 170.
- ed-Darimi, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Fueck, Johann, *Hadisçiliğin İslami Geleneğin Oluşumundaki Rolü*, Uludağ İlahiyat, (çev. Seda Ensarioğlu), Hadis Tetkikleri Dergisi, Aralık, 145-165, Bursa, 2003.
- Görmez, Mehmet, *Hz. Peygamber'i Örnek Almak ve Sünnetine Tabi Olmanın Anlamı Üzerine*, TDV Yayınları, Üçüncü Bine Girenken İslam Sempozyumu, 28-29 Nisan, Ankara, 2000
- Güngör, Tahsin; *İslam Kültür Birliği ve Sünnet*, İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu, Ankara, 2003.
- İbni Mace, Ebu Abdullah b. Yezid el-Kazvini, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İmam Ahmed Bin Hanbel Ali el-Büni, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İmam Malik B. Enes, *Muvatta*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Özafşar, Mehmet Emin Özafşar *Hadis ve Kültür Yazıları*, Otto Yayınları, Ankara, 2015.
- Gömeç, Saadetin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018.
- Özafşar, Mehmet Emin, *Hadis*, İslama Giriş-Evrensel Mesajlar, Ankara, 2008.
- Mehmet Görmez, *Hz. Peygamberi Örnek Almak ve Sünnete Tabi Olmanın Anlamı Üzerine*, Kurani Hayat Dergisi, Sayı: 13, Eylül-Ekim, 2013.
- Mez, Adem, *10. Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslam'ın Rönesansı*, (çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccac el-Kuşeyri, *Sahihu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Sakallı, Talat, *Sünnet'in Bağlayıcılık Açısından Taksimi*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:2, Isparta, 1995.
- Sakallı, Talat, *Cari Kültürün Hadis Rivayetine Etkisi*, Kutlu Doğum Sempozyumu, 19-20 Nisan Isparta, 2001.
- Tuğlu, Nuri, *Türk Kültüründe Hadis*, Rağbet yayınları, İstanbul, 2017.
- Tuğlu, Nuri, *Hegel'in Refleksiyonlu Tarih Yazıcılığı Teorisi Bağlamında Bazı Hadis Rivayetlerinin Analizi*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Isparta, 2006.
- Yılmaz, Hayati, *Toplumsal Dönüşümde Sünnet*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004.